

מצבה ללא שם: תמותת ילדים בירושלים במאה ה-19

"בימים ההם וטרם היו בארץ ישראל אוטומובילים ולא רכבת, ואפילו עגלות לא היה בנמצא, וכל הנסיעות נערכו על גבי חמורים וגמלים. בהיותי ילד בן שש, לא היה קץ לאשרי לנסוע לעיר אחרת ששמעתי אדוניה [...] על יד מבוא העיר ירדנו מעל החמורים, והורי התחילו לחפש בסל הצידה, ובסוף מצאו את מבוקשם. ובעוד אני מתבונן בהשתוממות על שום מה הורידונו, והנה קבל כל נפש מאתנו חתיכת בצל עם כוס מים, והכריחונו לעכל את הבצל המר, ולשתות אחריו המים, באמרם שזוהי סגולה להכנס לירושלים, אחרת עלול הנכנס לעיר לחלות בקדחת. כי מי ירושלים הם מי גשמים ולא מי מעין [...] מרוב עיפות וגם אכילת הבצל שכנראה השפיעו עלי לרעה התעלפתי ונרדמתי, ואיני זוכר מה שעבר עלי בירושלים. רק בשובנו ליפו נודע לי שחליתי, והוטלתי על ערש דווי בירושלים" (יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי, תל אביב תרצ"א, עמ' 12-13).

ה'קדחת' המוזכרת בתיאור זה היא כינוי כולל למחלות שפשטו בין סמטאותיה של ירושלים העות'מאנית - בדומה לערים רבות אחרות - חדשות לבקרים, מבלי שאיש ידע לאבחן אותן ולהתגונן כראוי מפניהן. רבות מהן נחשבו כגזרות גורל קטלניות. ב-1838, למשל, התמותה הייתה כה גבוהה, עד שבשנה זו פחת מספר יהודי העיר, למרות הגעתם של עולים מן התפוצות. כיום - בעידן הבקטריולוגיה והאפידמיולוגיה - יודעים הרופאים לרפא בקלות יחסית מחלות רבות, אך באותם ימים, כשהקדמה והטכנולוגיה עוד לא הגיעה לירושלים, ניסו להתמודד עמן באמצעים מוגבלים ובידע מקצועי חסר. לנוכח התנאים הסניטריים והתזונתיים התפרצו מגפות קטלניות לעתים קרובות, והנפגעים העיקריים היו החלשים בגופם - הילדים הפעוטים.

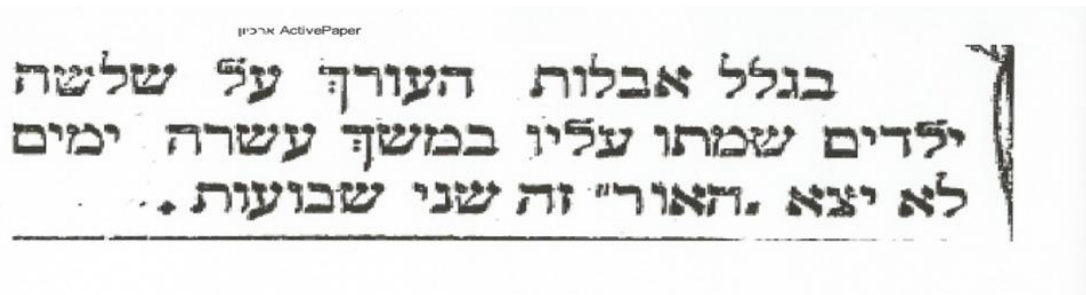
"[...] וקמה מן המיטה והניחה ליעקב פּרַנְס הקברן להיכנס וליטול את בתה לקבורה. אמו של פרנס טיהרה את התינוקת וחיתלה אותה בתכריכים, קשרה את הגווייה הקטנה, הקשה כאבן, ללוח העץ שעליו נישאו התינוקות המתים, ויעקב פרנס נשאה על כתפיו הרחבות אל חלקת הילדים שבהר הזיתים. כך היו קוברים את הקטנים בימים ההם, בנוראה שבהלוויות, זו של הילד המת, שאיש אינו מלווה אותו מחמת הפחד ומאימת האשם וגם שם אין חוקקים על מצבתו" (מאיר שלו, עשיו, תל אביב תשע"ג, עמ' 67-68).

בפרקי זמן אחדים נמדדו בירושלים 80 אחוזי תמותה של תינוקות, ולעתים אף נכחדו משפחות שלמות, כגון משפחתו של ר' ישראל משקלוב בקיץ 1813. בתוך ארבעה ימים איבד ר' ישראל ארבעה מילדיו - את לאה, נחמן, אסתר וזאב. תוך כדי כך הגיעה אליו הבשורה ששני הוריו נפטרו במגפה בצפת, כמו גם רבים מחבריו. דוגמה נוספת למציאות איומה זו היא סיפורה של משפחת אליעזר בן יהודה. אשתו דבורה נפטרה במגפה בשנת 1891, וזמן קצר אחר כך נפטרו גם שלושה מילדיהם הקטנים. איתמר, אחד משני הילדים ששרדו את המגפה, תיאר בזיכרונותיו את קורות אותם ימים:

"בינתיים קרה בירושלים אסון גדול. בגלל החורף שהקדים לבוא, פרצה מחלת החנקת [=דיפתריה?], שקשה היה למנוע את התפשטותה, וגם חסרו תרופות [...] בביתנו היתה תאניה ואניה. אביחיל אחי, בן הארבע וחצי, אשר בגלל הצטיינותו בהתעמלות בבית הספר כינוהו 'שמשון הגבור', מת הראשון במגיפה. מותו היה לי כמכת רעם שניה, לאחר מות אמי. יומיים

אחריו מתה 'עטרת חיינו' – כפי שכינתה אמי, היא עטרה, ילדה כה יפה וגנדרנית כבר ברהטיה ופרחיה לראשה תמיד. ובו ביום כמעט נקטפה שלומית, ושלתם מצאו את מנוחתם לרגלי אמם על אותם מרומי הר הזיתים [...] ואני הייתי שואל את עצמי: מה יהיה, אלהים, מה יהיה אם גם אנכי, בכורו, אמות בטרם יומי, ולא אגשים את היעוד שיעד לי אבי? (איתמר בן אב"י, עם שחר עצמאותנו: זכרונות חייו של הילד העברי הראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 67).

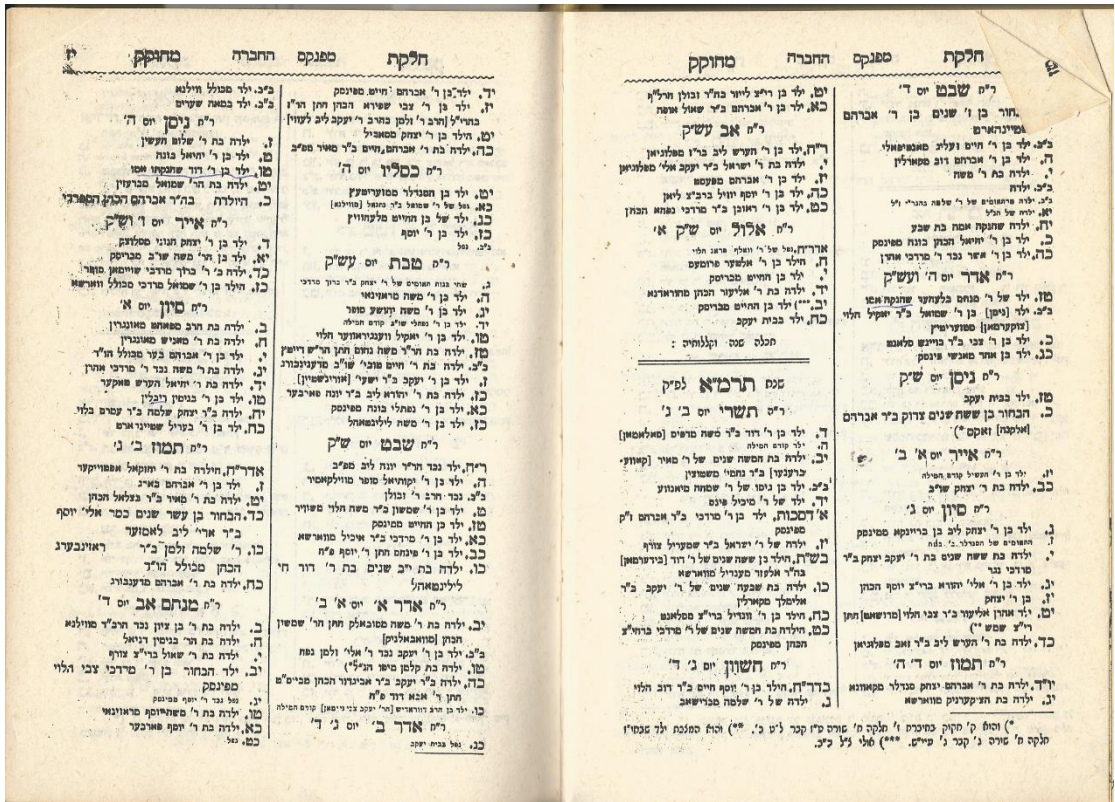
בשל האסונות שניחתו על משפחתו, נאלץ אליעזר בן יהודה להיעדר תקופה ממושכת מעבודתו, כעורך עיתון האור:

עדויות מזעזעות לתמותת הילדים הגבוהה נמצאות בספר 'חלקת מחוקק', שנכתב בידי ר' אשר לייב בריסק - איש היישוב הישן, שנפטר בירושלים בשנת 1916. בספר זה, המתפרס על פני חמישה כרכים, הוא תיעד את בית העלמין של הר הזיתים. הוא היה הראשון שמיפה בשיטתיות את השטח תוך חלוקה לאזורים, והנציח כיתוב על מצבות רבות. לנוכח ההרס שהתחולל בבית העלמין במחצית הראשונה של המאה ה-20, תחת הכיבוש הירדני, לעבודת ההנצחה של בריסק היה ערך רב, והוא משרת את החוקרים ואת משקמי בית העלמין עד ימינו. בין השאר תיעד בריסק גם חלקות קבורה של ילדים. במקום אחד הוא מציין רווח בין שורות הקברים, שהיה עדות אילמת לכחמישים קברי ילדים שנפטרו במגפה בחודשים סיוון ותמוז תרמ"ג (1883), ולא זכו אפילו למצבה:

הלכת	שורה י"ב	מחוקק
<p>פ"ג האשה⁽¹⁾ דאיכא נע בת ר' שמואל בסוב אלך הגולה מראשה פעשא נלביע ביום ר' עשיק ג' כר השון הרמא ק' הנצבה</p> <p>פ"ג האשה⁽²⁾ יענבע בת ר' בצלאל אשת דר' י⁽³⁾ איווק מדינאי ג' י"א תשרי הרמא הנצבה</p> <p>פ"ג האשה מ' רחל⁽⁴⁾ א' ר' אליעזר יעקב בסוראפקוב נלביע י' השון הרמא הנצבה</p> <p>חלקי⁽⁵⁾ מ' (מז) מזל ילד מ' על אלה אני בוכי על פטרת אבי מרתה ו' הקרה הצנועה הפורסמת אחי י"א שמואל רחל⁽⁶⁾</p>	<p>בת הרי אלי זיל נלביע כ"כ כסליו הרמא הנצבה</p> <p>פ"ג האשה הצנועה מ' בילא פירא ב"ד אליה זיל⁽⁷⁾ נלביע ביום שיק ח"י השון הרמא ל"ח הנצבה</p> <p>פ"ג האשה פ"ג האשה מ' נשיל בת הרי אחי לוב זיל מ' סוב אלך נלביע יד שון הרמא הנצבה ילד</p> <p>שורה י"ג פחתה רמקא לקין פנויות דרופית להבית פ"ג ר' חיים ב"ר יונה 'הרג המפולג מדינאי ג' ב"ח נטק הרמא הנצבה (יה)</p> <p>פ"ג אשר כריתו זו כחיים חי' מרדכי ברבב מ"ה יורא לוב ראובןשילר⁽⁸⁾ יודי באריאספארל נלביע ז' שון הרנה הנצבה</p> <p>פ"ג הרי הנ"ל מ"ה 'קן פ"ד הנחם בחד מדינאי זיל מדינאיען אשה שמש בבת הרמניה כששים שנה בכסה פזילת' בישראל ז"ל רחל ג' מ"ז אדר הרנב הנצבה</p>	<p>פ"ג האשה⁽¹⁾ דאיכא נע בת ר' שמואל בסוב אלך הגולה מראשה פעשא נלביע ביום ר' עשיק ג' כר השון הרמא ק' הנצבה</p> <p>פ"ג האשה⁽²⁾ יענבע בת ר' בצלאל אשת דר' י⁽³⁾ איווק מדינאי ג' י"א תשרי הרמא הנצבה</p> <p>פ"ג האשה מ' רחל⁽⁴⁾ א' ר' אליעזר יעקב בסוראפקוב נלביע י' השון הרמא הנצבה</p> <p>חלקי⁽⁵⁾ מ' (מז) מזל ילד מ' על אלה אני בוכי על פטרת אבי מרתה ו' הקרה הצנועה הפורסמת אחי י"א שמואל רחל⁽⁶⁾</p> <p>פ"ג האשה פ"ג האשה מ' נשיל בת הרי אחי לוב זיל מ' סוב אלך נלביע יד שון הרמא הנצבה ילד</p> <p>שורה י"ג פחתה רמקא לקין פנויות דרופית להבית פ"ג ר' חיים ב"ר יונה 'הרג המפולג מדינאי ג' ב"ח נטק הרמא הנצבה (יה)</p> <p>פ"ג אשר כריתו זו כחיים חי' מרדכי ברבב מ"ה יורא לוב ראובןשילר⁽⁸⁾ יודי באריאספארל נלביע ז' שון הרנה הנצבה</p> <p>פ"ג הרי הנ"ל מ"ה 'קן פ"ד הנחם בחד מדינאי זיל מדינאיען אשה שמש בבת הרמניה כששים שנה בכסה פזילת' בישראל ז"ל רחל ג' מ"ז אדר הרנב הנצבה</p>

במקום אחר מונה בריסק מצבות של ילדים, שלא הונצחו בשמם. סמיכות התאריכים מלמדת, כפי הנראה, על מותם בעקבות התחלואה הקשה בירושלים:

ר' אשר לייב בריסק עצמו הכיר את המצב הקשה בירושלים באופן אישי וקרוב:

ולמרות מצבנו המצוין באופן יחסי, אנו תפילה שמגפת הקורונה תיעלם בקרוב מחיינו.

תודה לשרה ברנע, חוקרת בית העלמין בהר הזיתים, על עזרתה בהכנת הטור.